

УДК 347.132.6

ПОНЯТТЯ РЕСТИТУЦІЇ ТА ЇЇ ВИДИ

Бахаєва А.С., здобувач
кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена аналізу недійсних правочинів, визначенню понятійного апарату реституції та її видів. Автор обґрунтовує, що реституція залишається найбільш прийнятним та дієвим засобом захисту майнових прав.

Ключові слова: юридичний факт, правочин, недійсний правочин, учасник правочину, наслідки правочину, реституція, захист майнових прав.

Статья посвящена анализу недействительных сделок, определению понятийного аппарата реституции и ее видов. Автор обосновывает, что реституция остается наиболее приемлемым и действенным средством защиты имущественных прав.

Ключевые слова: юридический факт, сделка, недействительная сделка, участник сделки, последствия сделки, реституция, защита имущественных прав.

Bakhaeva A.S. THE CONCEPT OF RESTITUTION AND ITS TYPES

The article is devoted to the analysis of invalid transactions, the definition of the conceptual apparatus of restitution and its types. The author argues that restitution remains the most acceptable and effective means of protecting property rights.

Key words: legal fact, transaction, invalid transaction, participant in the transaction, consequences of the transaction, restitution, protection of property rights.

Постановка проблеми. Існує постійний інтерес науковців до проблем недійсних правочинів та їх наслідків. На сьогодні виникає чимало теоретичних та практичних питань навколо правочинів, укладених із порушенням вимог законодавства. Серед суддів та науковців досі не розроблено єдиної позиції щодо юридичної природи недійсних правочинів, їх місця в системі юридичних фактів та наслідків їх вчинення, оскільки в доктрині приватного права склалися наступні підходи щодо правової природи недійсного правочину: такий правочин юридичних наслідків за собою не тягне, тому він не є юридичним фактом приватного права; недійсний правочин – це правопорушення (в деяких випадках – публічне); недійсний правочин – це юридичний факт, але він не є правочиною або правопорушенням, являючи собою «особливий неправомірний юридичний факт» [1].

Ступінь розробленості проблеми. Інтерес науковців до дослідження проблематики недійсних правочинів та їх наслідків не припинявся в жодний період розвитку українського права. У сучасній Україні цій тематиці присвячені праці таких правників, як: Н.С. Хатнюк «Заперечні угоди та їх правові наслідки» (2003 р.), В.О. Кучер «Нікчемні правочини» (2004 р.), В.І. Жеков «Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України» (2006 р.), О.В. Перова «Недійсність правочину, який порушує публічний порядок» (2010 р.) О.В. Семушина «Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності» (2010 р.) К.О. Єременко «Цивільно-правові наслідки недотримання вимог щодо форми правочину» (2014 р.) та ін.

Дослідження сучасних науковців гуртуються на роботах ще з радянського та царського періодів нашої правової історії. Започатковані вони були монографією Н. Растеряєва

«Недействительность юридических сделок по русскому праву» (1901 р.) [2]. Після цього вже в радянський період значний внесок у дослідження недійсних правочинів внесла своєю працею Н.В. Рабінович «Недействительность сделок и ее последствия» (1960 р.) [3]. Свій подальший розвиток проблем недійсних правочинів отримали в роботах В.П. Шахматова «Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия» (1967 р.) [4], Ф.С. Хейфеца «Недействительность сделок по советскому гражданскому праву» (1972 р.) [5], К.Л. Разумова «Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация» (1978 р.) [6]. Але використовувати їх треба, незважаючи на період їх прийняття та застосування.

Мета статті з урахуванням диференціювання недійсних правочинів – зробити науково обґрунтовані висновки щодо поняття реституції та її видів.

Виклад основного матеріалу. Для застосування наслідків доктрина приватного права традиційно поділяла недійсні правочини на правочини нікчемні (абсолютно недійсні) або правочини оспорювані (відносно недійсні). Але навіть підстави такого поділу довгий час відносились до наукових, тому йменувалися по-різному.

Основні наукові підстави поділу наступні:

– по-перше, залежно від того, чи визнаються вони недійсними в силу самого факту невідповідності їх закону чи за заявою заінтересованих осіб [7, с. 226];

– по-друге, чи потребується для визнання правочину рішенням суду, коли правочин вважається недійсним незалежно від такого рішення [8, с. 307–308.];

– по-третє, за ступенем недійсності [9, 201].

Незалежно від перерахованих підстав для визнання правочину недійсним (навіть не судового), застосування наслідків недійсності правочину передбачено виключно в судовому порядку. Так п. 5 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначається, що відповідно до ст. ст. 215 та 216 Цивільного Кодексу України (далі – ЦК України) суди розглядають справи за позовами про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. Особливо зазначено, що вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Але позивач може пред'являти такий позов окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. Як наслідок таких дій, в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому. Вимога позивача про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги в разі нікчемності правочину та наявності рішення суду про визнання правочину недійсним. Для сторін провадження наслідком визнання правочину (договору) недійсним не може бути його розірвання, оскільки це взаємовиключні вимоги.

Як підкреслює судова практика, головним наслідком визнання правочинів недійсними полягає в тому, що реально (фактично) вчинені правочини не створюють для учасників легальних юридичних наслідків (виникнення, зміну або припинення правовідносин), на встановлення яких були спрямовані. Визнання правочину недійсним для учасників пов'язано з наслідками у вигляді позбавлення тих правових цілей, які вони прагнули отримати в результаті його виконання. Недійсні правочини не породжують юридичні наслідки, зокрема пов'язані з їх недійсністю. Узагальнюючи позиції науковців, наслідки визнання правочинів недійсними треба класифікувати наступним чином: основні (головні), додаткові (субсидіарні); спеціальні (особливі).

Основні (головні) наслідки полягають у тому, що кожен учасник під час здійснення недійсного правочину зобов'язаний повернути іншій стороні все, що він отримав у разі виконання цього правочину в натурі, а у випадку неможливості такого повернення – відшкодувати вартість того, що було отримано (за вартістю, яка існує на момент відшкодування, а не на час здійснення правочину). Зокрема, це стосується випадків, коли отримане полягає в користуванні чужими речами, у виконанні роботи конкретним суб'єктом, наданні особистої послуги. Такий наслідок традиційно іменується двосторонньою реституцією.

Додаткові (субсидіарні) наслідки законодавець передбачив для випадків, коли скоєнню недійсного правочину сприяла активна протиправна поведінка одного з учасників по відношенню до іншого. У наведеному випадку двостороння реституція за ініціативою сторо-

ни, яка діяла правомірно, може супроводжуватися додатковими майновими позбавленнями, які покладаються на винну сторону. Якщо під час вчинення недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Крім цього, можна вимагати відшкодування й витрат на вчинення (оформлення) самого правочину.

Спеціальні (особливі) наслідки застосовуються поряд з основними та додатковими наслідками недійсності правочину. Така строга санкція, зрозуміло, застосовується лише у виняткових випадках, лише за наявності навмисної вини на укладення протиправного правочину одного з учасників. Типовий приклад такого наслідку міститься у ч. 2 ст. 230 ЦК України: сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки в подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку із вчиненням цього правочину.

Незалежно від наявності провини кожного учасника правочину все ж таки основним наслідком недійсності правочину, який був здійснений сторонами, полягає в тому, що сторони повертаються в первісне становище, яке існувало до моменту здійснення правочину, і котре отримало назву – двостороння реституція. Тобто виникає обов'язок для сторін повернути одна одній усе отримане за недійсним правочиним. Ст. 216 ЦК України прямо передбачає, що в разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконанні роботи, наданні послуги, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Отже, загальним наслідком недійсності правочину є двостороння реституція.

Реституція як спосіб захисту цивільних прав застосовується в разі наявності між учасниками (сторонами, тобто повинно бути більше двох суб'єктів – контрагентів) укладеного та хоча б частково виконаного договору (нікчемного чи який визнано недійсним). Логічно передбачити, що вимога про повернення майна, переданого під час виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину.

В деяких випадках реституцію розглядають як специфічний спосіб захисту права власності. Виходячи зі змісту та цивільно-правового механізму реституції в зобов'язально-правових відносинах у разі захисту права власності, її метою повинно бути поновлення того майнового становища сторін, яке існувало до вчинення недійсного правочину. Передбачаючи за мету поновлення первісного майнового становища сторін, реституція покликана виконувати, в першу чергу, функцію правовідновлення. Але в доктрині цивільного права зазначену функцію захисту права власності виконує не тільки реституція, але й цивільно-правова відповідальність [10, с. 220]. Це один з низки засобів захисту права

власності, який настає у випадку порушення права власності власника, якому завдані негативні наслідки майнового характеру, аналогічно наслідкам недійсного правочину. Відновлювальний характер порушеного становища обох явищ обумовлює необхідність визначити, чи належить реституція до мір цивільно-правової відповідальності, а якщо ні – визначити її місце в системі правоохоронних відносин власності. Незважаючи на однакову мету, яку покликані виконувати реституція та цивільно-правова відповідальність, вони є зовсім різними юридичними явищами. Тому, на думку О.Б. Гупиаловської, не можна погодитися з пропозиціями про те, що для реституції створюється якийсь особливий, виключний режим, не властивий для приватноправових способів захисту. Реституція є найбільш прийнятним засобом захисту права власності за недійсним правочином, який відповідає і приватноправовим засадам, і справедливості [11].

Незважаючи на легальне згадування в законодавстві, науковці традиційно виділяють два види реституції: повна (двостороння) і одностороння.

Як вже згадувалось, загальним правилом майнових наслідків недійсності правочинів виступає двостороння реституція. У разі недійсності правочину кожен з учасників зобов'язаний повернути контрагенту в натурі все, що він отримав від виконання недійсного правочину. У разі неможливості повернути все отримане в натурі внаслідок вживання, використання майна, виконання роботи або з інших причин повинна відшкодуватися його вартість грошима, за цінами, які існують на момент відшкодування, якщо інші особливі умови або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів не встановлені законом. Тобто за двосторонньої реституції сторонами повертається все виконане ними відповідно до правочину [12, с. 199].

Аналізуючи діюче законодавство, констатуємо, що двостороння реституція застосовується в наступних випадках: 1) правочин визнаний недійсним внаслідок недодержання письмової форми правочину у випадках, встановлених законом (ч. 1 ст. 218, ч. 2 ст. 547 ЦК України); 2) правочин не відповідає вимогам закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину (ст. 219 ЦК України); 3) правочин не відповідає вимогам закону про нотаріальне посвідчення договору (ст. 220 ЦК України); 4) правочин вчинений недієздатною особою або ж особою з обмеженою дієздатністю за межами її цивільної дієздатності, а також якщо особа не могла в момент його вчинення усвідомлювати значення своїх дій та/або керувати ними (ст. 226, ст. 223, ст. 225 ЦК України); 5) правочин вчинений малолітньою особою, яка не досягла 14 років, та неповнолітньою особою віком від 14 до 18 років, за межами їхньої цивільної дієздатності (ст. 221, ст. 222 ЦК України); 6) правочин вчинений юридичною особою, яка не мала права його вчиняти (ст. 227 ЦК України); 7) правочин визнаний недійсним внаслідок помилки, обману, насильства та тяжкої обставини (ст. 229, ст. 230, ст. 231,

ст. 233 ЦК України); 8) правочин вчинений з порушенням публічного порядку та без дозволу органу опіки та піклування (ч. ч. 1, 2 ст. 228, ст. 224 ЦК України); 9) правочин визнаний недійсним, як такий, що вчинений у результаті зловмисної домовленості однієї сторони з іншою (ст. 232 ЦК України); 10) правочин визнаний судом фіктивним (ст. 234 ЦК України).

Як додаткові наслідки недійсності правочину під час застосування двосторонньої реституції можуть застосовуватися правила про відшкодування набувачем потерпілому неододержаних доходів. У випадку двосторонньої реституції щодо відшкодування неододержаних доходів кожна сторона недійсного правочину буде одночасно і набувачем, і потерпілим [12, с. 201].

У свою чергу, ч. 1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як самостійна підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Також не підлягає задоволенню позов власників майна щодо відчуження майна, яке було вчинено після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання виндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача, – з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України (п. 10 Постанови Пленуму ВС України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»).

Іншим (спеціальним) різновидом реституції виступає одностороння реституція. Ч. 3 ст. 228 ЦК України передбачає, що в разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то за наявності умислу в обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за правочином, а в разі виконання правочину однією стороною, з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне з неї – першій стороні на відшкодування одержаного. За наявності умислу лише в одній зі сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави.

Наведена вище норма визначає наслідки вчинення правочинів, що порушують публічний порядок (так звані «антисоціальні правочини»), які слід розглядати як серйозні порушення законодавства, що носять антисоціальний характер і посягають на істотні інтереси як особисті, так і суспільні. Ч. 1 ст. 228 ЦК України перераховує ознаки такого правочину шляхом вказівки на цивільні права, які можуть бути порушені його вчиненням. До них належать конституційні права і свободи людини і громадянина, майно фізич-

ної або юридичної особи, держави, АРК, територіальної громади. При цьому коли щодо конституційних прав і свобод людини і громадянина йдеться про порушення взагалі, то стосовно майна фізичної або юридичної особи, держави, АРК, територіальної громади характер правочину конкретизовано: тут йдеться про антисоціальність знищення, пошкодження майна або незаконне заволодіння ним. У тексті цієї норми безпосередньо не вказується на провину як кваліфікуючу ознаку такого правочину. Проте з формулювання: «правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення <...>» можна зробити висновок, що має бути врахована і провина особи, яка вчиняє такий правочин. Це впливає з того, що правочин є дією вольовою, спрямованою на досягнення певного результату, і той, хто його вчиняє, має усвідомлювати характер своїх дій.

Таким чином, на підставі дослідження можна зробити наступні **висновки**:

1) Реституція залишається найбільш прийнятним та дієвим засобом захисту права власності за недійсними правочинами, оскільки повністю відповідає принципам захисту права власності.

2) Застосування двосторонньої реституції дозволяє застосовувати й інші додаткові наслідки недійсності правочину, зокрема правила про відшкодування набувачем потерпілому неoderжаних доходів.

3) Одностороння реституція виступає наслідком вчинення правочинів антисоціальних правочинів, які слід розглядати як серйозні порушення законодавства, що носять характер проступку та посягають на істотні інтереси як особисті, так і держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахаєва А.С. Юридична природа недійсного правочину. База даних «електронна бібліотека юридичної літератури». URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/50985/%D0%90#chapter>.
2. Растеряев Н. Недействительность юридических сделок по русскому праву. Часть общая и особенная. СПб., 1900. 373 с.
3. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. 171 с.
4. Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967. 311 с.
5. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по советскому гражданскому праву: автореф. дис. ... на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Моск. ин-т нар. хоз-ва им. Г.П. Плеханова. М., 1972. 16 с.
6. Разумов К.Л. Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация: дис. ... на соиск. уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. М., 1978. 191 с.
7. Гражданское право Украины: учебник для вузов системы МВД Украины: в 2-х частях. Ч. I / А.А. Пушкин, В.М. Самойленко, Р.Б. Шишка и др.; Под ред. проф. А.А. Пушкина, доц. В.М. Самойленко. Х.: Ун-т внутр. дел, Основа, 1996. 440 с.
8. Гражданское право: учебник. 6-е изд., перераб. и доп. / под ред. А.С. Сергеева, Ю.К. Толстого. М.: Велби, 2002. Т. 1. 848 с.
9. Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. К.: Юрінком Інтер, 1999. 864 с.
10. Сучасні проблеми цивільного права та процесу: навч. посіб. / С.О. Сліпченко, О.В. Синегубов, В.А. Кройтор та ін.; за ред. Ю.М. Жорнокуя та Л.В. Красицької. Харків: Право, 2017. 808 с.
11. Гупаловська О.Б. Реституція як наслідок недійсних правочинів у зобов'язально-правових засобах захисту права власності. URL: <http://library.tneu.edu.ua/index.php/uk/home/45-resursy-biblioteki/pratsi-vykladachiv-tneu/h/3293-hnativ-oksana-bohdanivna>
12. Цивільне право України. Загальна Частина: підручник. 2-ге вид., змін. та доп. / За ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. К.: КНТ. 2008. 480 с.